

Portik Erzsébet Edit

A gyermekszemlélet képi ábrázolása a Cimborá című gyermekfolyóiratban

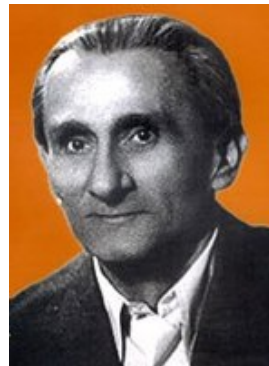
A romániai neveléstörténetet kutatók eddigi vizsgálatai során megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban a román, illetve az erdélyi pedagógiai gyakorlatban is érezhető az európai- és világszinten végig vonuló radikalizálódó folyamat (Németh 2005) recepciója, a gyermeki fejlődést szolgáló iskola iránti igény, amely döntő módon a gyermek megváltoztathatóságára koncentrált (Stanciu 1991).

Kiemelendő, hogy továbbra is a herbarti pedagógia eszmerendszere határozta meg a romániai nevelés elméletének és gyakorlatának fejlődési irányvonalait, melynek fókuszában a puritán szemléletből származtat(hat)ó erkölcsös, jó gyermek nevelése és viselkedése állt (Pukánszky 2005). A gyermekkép megítélése a családi szférában érdekes dichotómiára vall: egyszerre keverednek az elfogadó pozitív és az elutasító, távolságtartó szülői attitűd markáns elemei, melyek a mentalitásbeli változásokból gyökerezethetők.

A szüleinek engedelmeskedő, jól nevelt gyermek imázsát nagy hangsúllyal interpretálták a 20. század első felében megjelent nevelő jellegű irodalmi alkotások, mese- és olvasókönyvek, mondókák, versek, ifjúsági regények, gyermekeknek szánt lapok, folyóiratok. A kor pedagógiai értékeit szem előtt tartó Benedek Elek, művelődéstörténeti szempontból kiemelendő munkássága (Hegedűs 2006) és az általa szerkesztett Cimborá című képes gyermekirodalmi folyóirat révén a gyermekség uralkodó értékpreferenciáiról győzi meg a kutatót.

A Cimborá gyermekfolyóirat általános jellemzése

A Cimborá folyóirat a két világháború közötti időszakban a legfiatalabb olvasók rangos sajtóorgánuma, a gyermek- és ifjúsági irodalom úttörő fórumát jelentette. A magyar nyelvterületen mindenütt lelkes fogadtatásnak örvendő gyermeklapot 1922. február 12-től útjára bocsátotta Szentimrei Jenő (lásd a képen; Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 1981). A szatmári Szabadsajtó Könyvnyomda és Lapkiadó RT. kiadásában megjelent folyóirat szerkesztési munkálataiba a 4. számtól kezdődően kapcsolódott be Benedek Elek is, majd a 29. számtól teljesen átveszi a szerkesztést egészen a megszűnésig (1929. június 29.),

amint ez kitűnik a Szabó Zsolt (1979) által összegyűjtött és közzétett irodalmi levelekből. A lap felelős kiadója Dénes Sándor volt.

A lapkarakter alakulását vizsgálva megállapítható, hogy a címlap külalakja az első számtól különösebben nem változott, csupán a gyermekeket ábrázoló illusztrációk váltak színésze 1923. június 3-tól, a II. évfolyam 22. számától kezdődően. A címlapon tehát az újság címe kapott helyet, s ezt nyomatékositotta a „Jó gyermekek képes hetilapja” alcím, amely vélhetően a korban divatos herbarti koncepció hatásmechanizmusairól és a gyermekkor lépésenkénti felértékelődéséről referál. Ugyanakkor a folyóirat alcíme a nevelésügyi vonatkozáson túlmutató, tágabb érdeklődésre is utal, és kifejezésre juttatja a szerkesztőségnek a lap jellegét meghatározó és a közlendő tematikák válogatását befolyásoló koncepcióját.

A magyar művelődést terjeszteni szándékozó gyermeklap nyolc évfolyamot ért meg, és előbb hetenként, vasárnap, majd havonta háromszor vehette kézbe a 20 oldalas lapot a legkisebbek népes olvasótáborá. A haladó szellemiséget képviselő szerkesztőség szándéka szerint a mérce természetesen a Jó Pajtás és Az Én Ujságom a lap (a képen: hordós játék az 1899. október 28-i szám címlapján) több évtizedes múltra visszatekintő folyóiratok, amelyek ebben az időszakban a trianoni határmódosulás eredményeként nem juthattak el az erdélyi magyar olvasóközönséghez (Lengyel 1974).

A lap „Kicsi cimboráim, kisfiúk, kislányok!” megszólítással indul, és ez már önmagában is jelzi, hogy a célközönség nem más, mint a romániai magyar jó gyermekek olvasótáborá, akik „lelki és szellemi táplálék” után vágyódtak. A beköszöntőben a szerkesztő célként a hiánypótlást jelöli meg, ami természetes is, hiszen négy éven keresztül a Jó Pajtás megszűnésével nem jutott magyar nyelvű gyermekújság az erdélyi magyar olvasni vágyó gyermekek kezébe (Marton 1975).

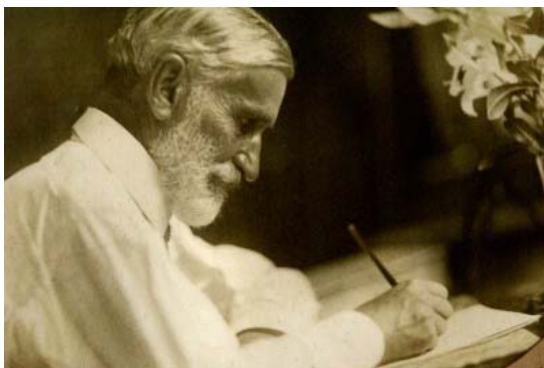

A beköszöntő utolsó soraiban a szerkesztői törekvések leglényegesebb szempontja csendül ki: a Cimborá szüleit szerető és tisztelő gyermekek képes hetilapja, ahová és akihez úgy lehet fordulni gondokkal, bajokkal akár az édes szülőkhöz (Cimborá 1922. I. évf. 1. sz. 1). A korban meghonosodott jól nevelt gyermek imázsa tehát a szerkesztői törekvések célpontjának tekinthető. Az induló lap népszerűségét

elsősorban több tízezernyi olvasójának köszönheti, s nyolc évig tartó folyamatos fennmaradását a szerkesztői, írói kvalitásokkal rendelkező Benedek Elek munkájának tulajdonítható (Bárdos 2009).

Érdemes felfigyelni a lapstruktúra differenciált tematikai gazdagságára, melyet a rövid idő alatt megnyert magyar-, román- és egyetemes gyermekirodalom klasszikusai szolgáltattak. A szerkesztő nagy érdeme, hogy bevont a publikálók körébe olyan hazai rangos tollforgatókat, mint: Áprily Lajos, Berde Mária, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Karácsony Benő, Ligeti Ernő, Reményik Sándor, Sipos Domokos, Tamási Áron, Tompa László, Mihai Eminescu, George Coșbuc, a Jó Pajtás írói törzsgárdája (Lengyel 1976). Benedek felkarolta az induló tehetségeket, utat mutatott nekik a tollforgatás művészetében, s a színpadi szerzőkkel műfordítókkal, közéleti személyiségekkel, a világirodalom és román irodalom neves képviselőivel az írás és publikálás, a szellemi élet gazdagítása iránti elkötelezettségről tesz tanúbizonyságot. Ebben látjuk a Cimborá hosszú életű fennmaradásának egyik okát.

A lap profilját szem előtt tartó Benedek Elek olyan (lásd a képen) – lényegüket tekintve értékteremtő és értékőrző, a gyermekekre irányuló, tudományos látásmód uralta, érzelmekkel telített – műfajokat karolt fel és jelenített meg, amelyek valóban a 20. század eleji nagy szellemi mozgások (Baska és Szabolcs 2005) sokféleségéből indukálták tartalmukat. A Cimborá nemcsak mint új színfolt jelent meg az erdélyi magyar kisebbség pedagógiai-művelődési palettáján, hanem a kor pedagógiai gyakorlatát megreformálni kívánó, a tudományos alapot disztingvált szemlélettel gazdagítani kívánó sajtóorgánumként határozta meg önmagát. Ezt a markáns szerkesztői törekvést hangsúlyozzák mindvégig a külön olvasói rétegeknek – figyelembe véve az életkori sajátosságokat – az óvodásoknak és kisiskolásoknak, a gimnazistáknak és líceumi korosztálynak szánt írások sokszínűsége.

Irodalomtörténeti- és oktatástörténeti szempontból is érdemes megjegyezni, hogy a gyermeklap arculatával, koncepciójával és neveléstudományi karakterével rendületlenül a vizsgált korszakban az erdélyi magyar kisebbségi oktatás- és nevelésügy szolgálatában állott, a magyar közösség nyelvének és kultúrájának szüntelen megőrzését, a felnövekvő nemzedék identitásának és erkölcsének alakítását tűzte ki célul.

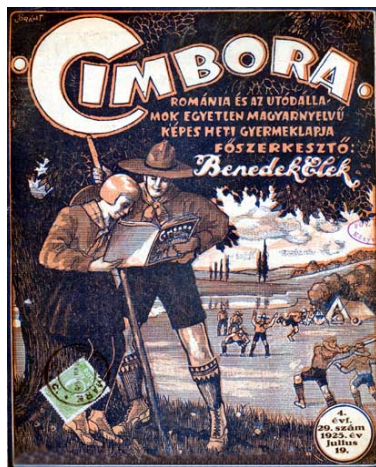
ábrázolás sokrétűségéből kiindulva, az illusztrációkat meghatározó külső és belső információkat (Mitchell 1997) egybevetve kell elindulnunk az erdélyi gyermekszemlélet egy szeletének megrajzolására tett kísérletünk útján.

Kutatásmódszertani megközelítések

A képileg ábrázolt gyermekségkonstrukciókat az ikonográfia/ikonológia eszköztárával vizsgáltuk. Tulajdonképpen alkalmazott módszerünkre a kombináltság jellemző, ugyanis ez idáig még nem találtunk konkrét vizsgálati módszert, amely az ikonografált illusztrációs bázis alapjául szolgálhatna. Így hát vizsgálódásunk alapköveként alkalmaztuk a művészettörténetben ismert Erwin Panofsky (1984), Ulrike Pilarczyk és Ulrike Mietzner (2008), valamint a magyarországi ikonográfiai/ikonológiai kutatók közül Géczi János (2008), Kéri Katalin (1997), Darvai Tibor (2010), Mikonya György (2008), Pukánszky Béla (2001) és Szabolcs Éva (1986) által felhasznált vizsgálati módszereket.

A módszerek adaptációja különös figyelmet igényelt, mivel a kutatók által végzett neveléstörténeti vizsgálódásokban, mikrotörténeti szakmunkákban, antropológiai jellegű kutatásokban, nagyrészt a dokumentumkarakterű források (fényképek) elemzése szerepelt, és nagyon csekély volt, vagy teljesen hiányzott a sajtók által alkalmazott kisgrafikák, tusrajzok, akvarellek és illusztrációk képi fejtegetései. Bár Géczi János megkérdőjelezi a sajtó termékeinek (például fotók) forrásként való felhasználását, és az egyedi és mikrotörténeti vizsgálódásokra sem tartja alkalmasnak azokat. A kutató úgy látja, hogy leginkább a finanszírozó koncepciója ötlük szembe, s nem az ábrázolt személy attribútumairól kapunk valós képet (Géczi 2008). Így hát első látásra a kutató kételyeket ébresztett bennünk. Természetesen helyeseljük a szakértői látásmódot, azonban úgy tűnik, hogy a Cimborá illusztrációin a szerző, szerkesztő intencióival nagyszerűen konvergál az ábrázolt személy (gyermek és felnőtt) korban releváns attribútumai, amely valóban a gyermekség holisztikus megközelítéséhez vezet el bennünket.

Az interdiszciplináris irányultságú téma kibontásához felhasznált módszeregyüttesünkbe, a pedagógiatörténeti elemek felhasználásán túl, beépítettük a pszichológia, művészettörténet, irodalom, filozófia, antropológia, néprajz, szemitika tudományok tárgykörének bizonyos aspektusait is. Ezt bizonyítja az alábbiakban bemutatott képelemzési módszerünk is.

A képek funkcionalitását vizsgálva – sokféle kutatással, megközelítéssel kell számolnunk. Témánk szempontjából releváns az ikonográfiai/ikonológiai elemzés, értelmezés. A különböző társadalomtörténeti megközelítések alapján az ikonográfia¹, mint a képi tartalmak tudományága Aby Warburg² nevéhez fűződik, gyökerei visszanyúlnak a 18. századig (Szőnyi 2004). A szó etimológiája³ alapján az ábrázolások leírásával, osztályozásával foglalkozik. Az ikonológia⁴ egy interpretációs módszer, amely a szimbolikus értékek feltárásával és értelmezésével foglalkozik. Az ikonográfia-ikonológia Géczi (2008) szerint a pedagógiatörténet segédtudománya (Géczi 2008. 108. p.).

Társadalmi nemek – illusztrált gyermekéskonstrukciók a Cimborában

A Cimbora két évfolyamának képi anyagában (összesen 1120 illusztráció) a felnőttek által elképzelt gyermekkép konstruálódási folyamatát és az azt determináló jellemzőket vettük górcső alá. Feltérképeztük a társadalmi nemek (Darvai 2010) arányát, a reprezentált társadalmi rendet és osztályt, majd megvizsgáltuk az antropológiai tereket, a gyermek-gyermek, szülő-gyermek kapcsolatok történeti alakulását. Jelen dolgozat kereteit lényegesen túllépné a fenti kutatás eredményeinek bemutatása, így csupán a vizsgált gyermekfolyóirat 1922 és 1923 között megjelent lapszámainak illusztrációs készletét gazdagító társadalmi komponensek (fiúk és lányok) jelenlétének vizsgálatát mutatjuk be. A képi kutatásunk centrumába helyezett probléma ikonográfiai és ikonológiai megközelítése immanens része a tágabb spektrumú erdélyi gyermekkor-történeti vizsgálódásunknak.

A Cimbora gyermeklap képi szegmentumain olyan, többnyire a polgárságot reprezentáló társadalmi alakzatok jelennek meg, akik aktív részesei a modernizáció hatására bekövetkezett változásoknak, az életformák átstrukturálódásának, a szekularizációs, emancipációs és individualizációs törekvéseknek. A felnőtt-gyermek kapcsolat történeti alakulásának vizuális produktumait szemügyre véve vizsgálatunkat először a nemek megoszlására irányítjuk.

---

¹ Legfontosabb része a motívumok helyes feltárása és azonosítása. In Heinrich Krauss, Eva Uthemann (1993): Was Bilder erzählen. Die klassischen Geschichten aus Antike und Christentum in der abendländischen Malerei, München

² Warburg kitágította a kép fogalmát, és bevonta elemző munkájába a reprodukciókat is. A kutató nagy érdeme, hogy a képeket egy múltbéli valóság forrásaiként kezelte (Wagner 2001)

³ A szó etimológiájáról bővebben: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Ikonogr%C3%A1fia>. (Látogatás ideje: 2013. április 10).

⁴ Az ikonológia módszert Erwin Panofsky német művészettörténész dolgozta ki. In Beke László: Panofsky és az ikonológia. In Panofsky (1984): Jelentés a vizuális művészetekben. Budapest, Gondolat Kiadó.

A jobb átláthatóság érdekében jegyezzük meg, hogy előbbi vizsgálatunk alapján a Cimbora két évfolyamának lapkészlete összesen 1120, többnyire tusrajznak minősülő illusztrációt, akvarellt és kevés festményreprodukciót tartalmaz. A nemek arányának kiszámításához is ebből az elemszámból indultunk ki. Az alábbi táblázatban a társadalmi nemek vizsgálatának eredményeit foglaltuk össze.

A nemek megoszlása az illusztrációkon

Évszám	Fiú(k)		Lány(ok)		Fiú(k) és Lány(ok)		Felismerhetetlen	
	szám	arány	szám	arány	szám	arány	szám	arány
1922	92	53,8%	34	19,8%	35	20,4%	0	0
1923	70	52,6%	35	26,3%	28	13,5%	0	0

Kvantifikálva a képi prezentációkon szereplő gyermeknemek arányát, egyértelműen az egyenlőtlen megoszlással szembesülünk. Már az első évfolyamtól kezdve nagyon kitűnik, hogy a fiúk ábrázolása többszörös a lányokéhoz képest. Vagyis a kutatás kezdeti fázisában egyértelművé vált számunkra, hogy a képeken megjelenített „aktor” nagyrészt maszkulin jellegű lehet. Ezzel szemben a vizsgálódás alapján kimutatható a lányok szerepének prosperálása is.

A fiúk tehát felülprezentáltak az illusztrációkon mind az egyedi, mind a csoportos ábrázolásokon, és természetesen ők vannak a feladatmegoldások erőterében, ők a gyermekkori történetek kulcsfigurái, a problémák interpretálói, az elkerülhetetlennek tűnő pedagógiai interakciók képviselői. A társadalmi-, illetve a családi élet bizonyos szegmenseinek főszereplőiként ők az első számú mintakövetők, a kívánatos magatartásformák elsajátítói között a prioritást élvezők, ők, akik domináns módon magukon viselik a szülői attitűd korban releváns elemeit (Cimbora II. évf. 21. sz., II. évf. 37. sz., II. évf. 45. sz.).

A nemek számszerű megoszlását jelző mutatók arra engednek következtetni, hogy a fiúkat és lányokat az adott időben és térben nem ekvivalens módon kezelték a felnőttek. A fiúk preferáltsága a történelem során már nagyon sokszor beigazolódott. Az ókori kultúrák hagyományához híven gyakorta kijelölték a gyermek helyét a társadalomban, főleg a fiúgyermekét, aki a a családi örökség letéteményeseként

és őrzőjeként volt számon tartva.⁵ De megtaláljuk a fiúgyermek családon belüli magasabb rendű pozícióját a középkorban⁶ és az újkorban is. Az utóbbit bizonyítja a plurális gyermekszemléletet gazdagító források, erdélyi (székelyföldi) etnográfiai írások, néprajzi gyűjtések sokasága is, amelyek egyértelműen a korszak gyermekfelfogásáról referálnak. A fiúgyermek jövetelének a tradicionális háztartások hagyománya, gyermekfelfogása szerint sokkal jobban örvendtek, mert nem kellett sok ruha az öltözködéshez, és a gazdasági munkálatokban is, esetleg szolgálként, inasként sokkal nagyobb hasznát vehették a szülők (Gazda 1980). A Cimborá képi anyagán szereplő fiúk arányának túlsúlya ezzel a gyermekfelfogásból körvonalazódó faktorial is magyarázható.

A fiúk favorizálását hangsúlyozza a 19. századi merev hagyományokkal, militáris törvénykezéssel rendelkező erdélyi társadalom, ahol az öröklési jog a fértársadalmakban volt sajátos, ahol a földet a katonai szolgálatok ellenében kapta a lakosság (Weber 2003). Mivel Erdély nagyobb területein (Székelyföldön például) is érvényes volt a földet szolgálatért típusú szabály, így értelem szerűen az öröklés a fiút illette. A Cimborá illusztrációin is a fiúk túlsúlyban való ábrázolásának egy másik okát a több évszázados hagyomány meggyökeresedéseként véljük felfedezni.

Szembetűnő, hogy az illusztrációkon szereplő leányfigurák száma a fiúk arányának felénél is kevesebbre rúg. Ez érthető is, hiszen a lányok történeti korok óta a fiúkétól eltérő helyet birtokoltak a társadalom különböző szegmenseiben, a családi életben, s általában a gyengébb nem képviselőjeként csak a privát szféra, az otthon tárgyi keretei között gyakorolhatták természetes szerepeiket (Kereszty 2008). A családi munkamegosztás részei voltak ők is, s a ház körüli teendők, foglalatosságok gondos felügyelőiként, édesanyjuk segítségére voltak (Cimborá I. évf. 19. sz, I. évf. 35. sz., II. évf. 7. sz., II. évf. 46. sz.).

⁵ A témáról bővebben: Portik Erzsébet Edit (2012): Gyermeknevelés az ókorban. In *Magiszter*, X. évf. 2. sz. 71–80. p.

⁶ Kivált a nemesi származású családoknál nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermek nemének. A királyi családokban a leány születését nemzeti sorscapásként élték meg. VIII. Henrik olyan mélységesen csalódott volt leánya, Erzsébet születésekor, hogy meg sem jelent a gyermek keresztelőjén (Tucker, Michael Jackson 1998): A gyermek mint a kezdet és a vég. In Vajda Zsuzsanna és Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Eötvös Kiadó.

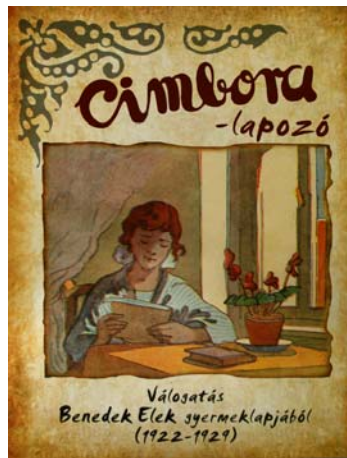

Úgy gondoljuk, hogy a korban kevés jelentőséggel bíró tevékenység címzettjeként törpül el ábrázolásuk a fiúk nagyfokú preferáltsága mellett. Vélhetően ehhez társult még az a sztereotíp feltevés, hogy a lányok élettapasztalatai, gondolkodásmódja jelentősen különbözik a fiúkéétól – mint ahogy azt már többször is kimutatták a kutatások (Thun 2001) –, s ezért is kevesebb teret enged(het)tek a női nem megjelenítésének a Cimborá hasábjain.

A nőneműek ábrázolásának minimalizációja arra enged következtetni, hogy a korszakban honos nevelési attitűdöknek, a tradícióknak, a kulturális adaptációknak (Keszeg 2008) köszönhetően a lányok egy negatív előjellel (Szabolcs 1999) vannak felruházva, amiért nem adatik meg nekik a modell- és mintakövetés, a sajátos nézőpont érvényesítése, amely egy életre meghatározó lehetett személyiségük fejlődése szempontjából (Kereszty 2008).

A fiúk és lányok együttes jelenléte az ábra alapján közel áll a lányos prezentációkon való ábrázolás arányszámához. Ez az adat feltevésünk szerint arról referál, hogy a koedukáció⁷ jelei már mutatkoznak a modernizáció hatásait kissé későre receptáló erdélyi társadalomban is. A képi ábrázolás alapján a fiúk és lányok együttlétét az illusztrátorok rendszerint valamilyen társas közegben interpretálják. Ez legtöbb esetben a családi életképeken vagy valamilyen közös munkavégzést, illetve játszótereket ábrázoló illusztrációkon, rajzokon érhető tetten (I. évf. 47. sz., II. évf. 15. sz.).

Problématörténeti megközelítések alapján konstatáljuk, hogy a folyóirat illusztrációs bázisa, akárcsak a különböző szöveges ábrázolások tartalmukkal, mondanivalójukkal egyre markánsabban erősíti az erdélyi (székelyföldi) társadalom „...*nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjél*” (Horváth 2008, 51. p.). Ha tovább építjük a gondolatot a gyermekkép konstruálódása érdekében, Thun meglátását mindenképpen érdemes említenünk: a gyermekek a különböző viselkedési formák elsajátításával párhuzamosan „...*kapják azokat az impulzusokat, amelyek a társadalmi nemi szerep tanulását irányítják és megszilárdítják*” (Thun 1996, 407. p.). Úgy tűnik, mintha a szerző autentikus látásmódja az erdélyi gyermekszemléletből lenne eredeztetve. Legalábbis erről győznek meg a képen vizsgált gyermeki attribútumok.

⁷A nyugati társadalmakban már a századfordulón megjelent a koedukált nevelés gondolata (Pukánszky)

Összefoglalás

A dolgozat egy nagyobb kutatás része, melyben az erdélyi gyermekkortörténet egy szeletének feltárására tettünk kísérletet. A felderítéshez járható útnak tűnt a Benedek Elek által szerkesztett Cimborá című képes gyermekfolyóirat illusztrációs bázisának feltérképezése, amely a gyermekkép, gyermekszemlélet képi ábrázolásán keresztül közelebb visz a gyermekkortörténet mikrohistoriái feltárásához, a pedagógiai mintázatok összegyűjtéséhez és elemzéséhez.

A dolgozat jelen részében arra kerestük a választ, hogy a képi látásmód szűrőjén keresztül milyen felnőttek által konstruált gyermekségkonstrukciók születtek az adott korban, milyen individuális és generációs hagyományok kaptak nagyobb hangsúlyt a gyermeknevelésben, illetve ezek hogyan szóltak bele a gyermek életébe?

A téma interdiszciplináris megközelítéséhez, a képek kvalitatív és kvantitatív interpretációjához egy kombinált módszeregyüttest használtunk fel, amelynek kiindulási pontja a vizuális közlés, a képi világ ábrázolásának alapjául szolgáló vizuális kommunikáció eszköztára.

A vizsgálatot elősegítő, érvényre juttatott kritériumrendszerek között tartjuk számon a neveléstudományban adaptívnek bizonyuló ikonográfia/ ikonológia metodikáját, amely szintén a különböző elemzési alternatívák

A bevezető részben található társadalomtörténeti kitekintőt szolgáló néhány gondolattal, megpróbáltunk egy kis ízelítőt nyújtani arról a korabeli helyzetről, amely kutatási témánk alapjául szolgált.

Továbbá a Cimborá folyóirat nagyon vázlatos jellemzőit ecseteljük, alátámasztva a kor gyermekkultúráját előrevivő markáns szerepét.

A képelméleti, képértelmezési áttekintés elősegített a hatékonyabb értő képolvashoz, a vizuális jelrendszerben megformált gyermekkép rekonstruálásához. Fontosnak tartottuk ezt a kutatási lépést, mert ez által közelebb kerülünk a különböző gyermekség-paradigmák konkrétabb feltárásához, értelmezéséhez.

A társadalmi nemek (fiúk-lányok) jelenlétének vizsgálata során a gyermek nemek egyenlőtlen megoszlásával, a fiúk családon belüli felértékelődésével szembesülünk.

Felhasznált irodalom

- Alberti Leon Batista: *A festészetről*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.
- Bárdos József: Benedek Elek, a zseniális átdolgozó. In *Elektronikus Könyv és Nevelés*, XI. évf. 4. sz. http://www.tanszertar.hu/eken/2009_04/bj_0904.htm (Látogatás ideje: 2012.09.15.)
- Baska Gabriella – Szabolcs Éva: Életreform-motívumok a Népművelés (Új Élet) című folyóiratban, 1906–1918. In Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó 99–112. p.
- Darvai Tibor: Társadalmi nemek a Tanító című neveléstudományi folyóirat fényképein 1963, 1970. In *Társadalmi nem és oktatás*. Konferenciakötet, 2010. Pécsi Tudományegyetem.
- Gazda Klára: *Gyermekvilág Esztétikéken*. Bukarest, 1980, Kriterion Kiadó
- Géczi János: Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. *Iskolakultúra*, 2008. 1–2. sz. 108–118. p.
- Hegedűs Imre János: *Benedek Elek monográfia*. Csíkszereda, 2006, Pallas-Akadémia.
- Heinrich Krauss – Eva Uthemann: Was Bilder erzählen. Die klassischen Geschichten aus Antike und Christentum in der abendländischen Malerei, München, 1993.
- Horányi Özséb: *A sokarcú kép*. Budapest, 2003, Typotex Kiadó.
- Hornyik Sándor: *Idegének egy bűnös városban. Művészettörténetek és vizuális kultúrák*. Budapest, 2011, L'Harmattan MTA Művészettörténeti Kutatóintézet 302. p.
- Kereszty Orsolya: A társadalmi nem (gender) mint a kutatás tárgya a pedagógiában. *Educatio*, 2008. 4. sz. 637–649. p.
- Kéri Katalin: *Távoli tájak, ismeretlen gyermekek*. Pécs, 1997, JPTK TKI.
- Lengyel Dénes: *Benedek Elek monográfia*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó.
- Marton L. Magda: Tanulás, vizuális-poszturális testmodell és a tudat kialakítása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1970. 27. sz. 182–199. p.
- Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1999, Complex Kiadó.
- Mietzner Ulrike és Pilarczyk Ulrike: Bilder als Quellen in der erziehungshistorischen Forschung. In Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó, 194–213. p.
- Mikonya György: A gyermektanulmányozás tudástartalmának formálódása. In *Iskolakultúra*, 2008. 5–6. sz. 104–111. p.
- Mitchell, Williams John Thomas: Der Pictorial Turn. In Kravagna, Ch.: *Privileg Blick. Kritik der visuellen Kultur*. Berlin, 1997, 15–40. p.

- Németh András: Az életreform és annak magyar pedagógiai recepciója: életreform és művelődési reform. In Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó.
- Panofsky Erwin: *Jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, 1984, Gondolat Kiadó.
- Portik Erzsébet Edit: Gyermeknevelés az ókorban. In: *Magiszter*, 2012. X. évf. 2. sz. 71–80. p.
- Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Budapest, 2001, Műszaki Kiadó.
- Pukánszky Béla: *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben*. Pécs, 2005, Iskolakultúra könyvek.
- Ricoeur, Paul: A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. Fordította Szabó Márton. *Szociológiai Figyelő*, 2002. 1–2. sz. 60–77. p.
- Szabolcs Éva: Gyermekortörténet – családtörténet. *Pedagógiai Szemle*, 1986. 4. sz. 366–372. p.
- Stanciu Gh. Ion: *Pedagógiatörténet. Tankönyv a tanítóképzők XII. osztálya számára*. București, 1991, Editura Didactică și Pedagogică.
- Szabó Zsolt: *Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1925*. I. Bukarest, 1979, Kriterion Kiadó.
- Szőnyi György Endre: Emblematika és emblematikusság. In *Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*. Szeged, 2004, JATEPress, 116–125. p.
- Thun Éva: Hagyományos pedagógia. Feminista pedagógia. *Educatio*, 3. sz. 1996, 404–416. p.
- Thun Éva: Gender representation in Educational Materials in the Period of Transition in Hungary. In Webber S. and Liikanen. I.: *Education and Civic Culture in Post-Communist Countries*. Houndmills and New York, Palgrave, 2001, 120–140. p.
- Tucker, Michael Jackson: A gyermek mint a kezdet és a vég. In Vajda Zsuzsanna és Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermekkor története. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1998, Eötvös Kiadó.
- Warburg, A.: *Válogatott tanulmányok*. MNHMOSYHH. Budapest, 1995, Balassi Kiadó.
- Weber, M.: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Courier Dover Publications, 2003.
- Cimbora* I. évf. 19. sz., I. évf. 35. sz., I. évf. 47. sz.
- Cimbora* II. évf. 7. sz., II. évf. 15. sz., II. évf. 21. sz., II. évf. 37. sz., II. évf. 45. sz., II. évf. 46. sz.